

проф. А. СТАНОЈЕВИЋ,

J-41563

12 (091) (497.11)

НАСТАВА И НАСТАВНИЦИ

ПРЕ ШЕЗДЕСЕТ ГОДИНА

УСПОМЕНЕ

ИЗ

ЧАЧАНСКЕ И КРАГУЈЕВАЧКЕ ГИМНАЗИЈЕ

čitaonica

J

41563

371 3 373 54(497 11) "1875/1881"

010041563

UNIVERZITETSKA
BIBLIOTEKA
I ARHIVSKI
ODDELJAK

COBISS 0

БЕОГРАД

Штампарија „СКЕРЛИЋ“ — Мил. К. Цветановића — Краљ. Наталије 12 — Тел. 20-782.

1 9 8 3

Од истог писца:

С избегличних сџаза. Са сликама и картом југоисточне Француске. Београд, 1924 8^о С. 183.

Две недеље у Сџарој Србији. Путнички дневник. Београд. 1898 8^о С. 207.

Les pays de la nation serbe. Nice. 1918 8^о р. 61.

О наџави и образовању. I. Београд. 1913 8^о С. 151.

Праџични учиџељ француског језика. За Србе у Француској. Marseille. 1916. 8^о р. 79.

О џолиџичким реформама у Сџарој Србији и Маџедонији. Београд. 1902 8^о С. 57.

Хемија с основима минералогиие за средње школе. VIII изд. Београд. 1932 8^о С. 128.

Хемијска џехнологија. Основи, методи и производи хемијске тењнике. Написао Dr. P. Сахсе. Превео и допунио А. Сџанојевић. Београд. 1923 8^о С. 206.

Основи науке о роби. Београд. 1922 8^о С. 151.

Минералогииа за више разреде сред. школа. III изд. Београд. 1924 8^о С. 109.

Геологииа за више разреде сред. школа. II изд. Београд. 1921 8^о С. 105.

О јеличком метеориџу и метеориџима уоиџше. — Из Наставника. Београд. 1891. 8^о С. 41.

Планина и спорџ. Београд. 1923. 8^с С. 13.

Пијаћа вода у Соко-Бањи. — Из Арџива за целокупно лекарство. Београд. 1908. 8^о С. 3.

Хемијске анализе неколиких минерала из Србије. — Из Геолоџких Анала Балк. Полуострва. Београд. 1893, 8^о С. 132—153.

Геолоџке белешке. Чачан. округ. — Из Геол. Анала Балкан. Полуост. Београд. 1895 8^о С. 211—230.

Наша хемијска номенклаџура. — Из Наставника. Београд. 1908 8^о С. 30.

Проблем наше хемијске номенклаџуре. — Из Гласника Проф. Друштва. Београд. 1928. 8^о С. 13.

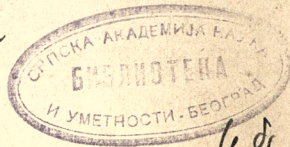
Кроз нашу хемијску џерминологију. — Београц. 1933 8^о С. 32.

Технолоџки проблеми Београда. — Београд. 1933 8^о С. 85.

Преиџториски и археолоџки остаци на Средњем Вардару. — Из Стари на ра. Београд 1922 8^о С. 8.

Набоб. Париске друштвене прилике. Роман. Написао Алф. Доле. Превео А. Станојевић. Београд. 1905. 8^о С. 604.

Иџторија једнога младића. Роман. Написала Марија Роберт-Халт. Превео А. Станојевић. Београд. 1900. 8^о С. 254.

4. dj. 119030

овој је вароши постојала нека средња школа и раније, још за прве владе кнеза Милоша. Али она није била дугог века.

На челу ове садашње школе био је пок. Васа Филиповић као директор и професор. По закону од 1863. о уређењу гимназија и реалака упис се вршио одмах по Великој Госпођи, па је у малим школама, као што је била и ова, већ после неколико дана почињао и рад. Ова гимназиска реалка налазила се у ово доба на т.зв. ивањичком путу, у једној приватној згради, која је, мислим, била својина ондашњег пивара Ф. Крена; она је доцније, у току баш те школске године, пресељена у нову зграду, коју је општина била наменила основној школи, па пред указаном потребом уступила гимназији*). Сама ова гимназиска реалка била је отворена још 1869, а уредно прорадила од 1871. У њу се улазило по свршетку IV разреда основне школе, али је закон допуштао врло добрим а развијеним ученицима улазак и из III разреда, па су један или два таква ученика у њој и били. Наравно, у оба се случаја полагао и пријемни испит. Ја сам, као варошко дете, био свршио IV разред, као одличан ђак.....

Гимназиска реалка у Чачку није тада имала ни велики број ђака ни велику наставничку колегију. Уз директора у овој је школи био као професор Дим. Довијанић, а као учитељ цртања Мита Петровић; као хонорарни учитељ вере био је још и варошки свештеник Сретен Поповић. И то је било те године у почетку све њено наставно особље. Нас ђака, махом варошке деце и тек нешто са села, било је у првом разреду 25, а у другом нешто преко половине тога броја. У наставном особљу десила се при самом крају школске године мала промена: Довијанића, који се премештао у неку другу школу, заменио је супленат богословије Марко Симоновић. Наш је директор био врло виђена личност у вароши. Ма да иначе правник по струци, он је био врло предан повереној му школи и очевидно се трудио да она буде оно што је замишљао да она и треба да буде: школа с угледом и од користи и деци и грађанству. Школовање је тада уопште сматрано само као етапа за чиновничку каријеру. То је између осталог баш било и разлогом да су грађани с поносом гледали на ову своју школу, па многи од њих у њу и упућивали своју децу.

Улазак у гимназију био је, дакако, и онда сасвим значајан и необичан догађај у животу деце од десет година и тек изишле из основне школе. Није то било само стога, што су овде сад пред ђака уместо дотадањег једног сталног учитеља излазили, као уосталом и данас, сваког дана као наставници два-три човека с различним физиономијама, с неједнаким темпераментима, манирима, навикама, па и спремом, већ и стога што су ту и сва настава и сав ред били за њ нови, друкчији него пре тога, у основној школи, — у многеме несхватљиви, па у извесној мери деловали и застрашујући. А ђак је почињао и овде претстављати неку врсту малог универзитетског слушаоца и осећати се, што се тиче успеха, упућен на самог себе. Наставни план је тада већ био утврђен, али су програме ближе израђивале и утврђивале саме колегије, односно наставници појединих предмета..

То доба оставило је и на све нас силан утисак. Још и данас, после толиког периода у животу, ја се живо сећам врло многих појединости из живота ове школе и својих првих дана у њој, кад сам уз остале малишане готово престрављен појавом нашег директора или

*) Данас већ Чачак има за своју гимназију дивну нову зграду са свим потребним просторима.

појединих наставника у учионици, међу нама, и не разумевајући њихово узастопно појављивање после сваког удара школског звонца први пут стао слушати оне менторске наредбе о учењу и владању, ону силу нових, туђих и нама неразумљивих речи, којима су они отпочињали своју наставу из српског, из немачког језика, из земљописа, минералогиије, аритметике, геометриског цртања, хришћанске науке и двеју вештина: краснописа и слободноручног цртања. О, тај неизгладиви траг, који је ова школа могла оставити у свести својих ученика, па ма какве она иначе недостатке имала, зацело заслужује пажњу; већ и по њему се може судити да она није била без особености, па извесно ни без неке вредности, и да прилике у којима смо ми тада добијали знање и васпитање нису без интереса ни данас...

Морам већ одмах поменути да су наши утисци из тога доба, нарочито из тих првих дана, и морали бити силни. Наш се директор показивао према нама као врло строг човек. А он се некако највише и појављивао пред нама. В. Филиповић, с којим сам ја доцније у животу био у великом пријатељству, био му колега, па га и на самртном му одру искрено ожалио, био је иначе врло миран, добродушан и поштен човек, који је по свему своме раду заслуживао и много више пажње и признања него што му је мучна и деликатна каријера у животу доносила. Овај омален, дежмекасти човек долазио је у школу, међу нас, готово увек изненадно, с неким строгим, озбиљним лицем, с по каквим штапом или витким прутом у руци, и његов тенор још с врата учионице: „На место!“ брзо је одводио на своје место све оне који су се за време одмора између часова код табле задиркивали, помало и тукли, јурили по учионици или правили неред и познате ђачке несташлуке. Врло често би он при тој својој изненадној појави јаче лупнуо оним прутом по столу, па би се, богме, по који пут тај прут спустио и на леђа кога ближег му немирка, чиме би се за тили час успостављали у учионици ред и тишина.

Дисциплинска правила тада нису, чини ми се, још била званично прописана и традиција је била главни регулатор васпитних метода у појединим школама. Наш је директор ту традицију поштовао. Уосталом, кад је реч о васпитним методама, мора се поменути да су на пр. казне у ово доба биле претежно физичке: поред затвора постојала је и казна клечања, и њу је, рекао бих, тек некако баш у ово доба, једна министарска наредба укинула. У накнаду за то сад су много примењиване казне затвора: од једног, два или више дана. Чак и доцније, кад је ова казна законом регулисана, могла је она ипак бити и до десет дана! Ми смо тако за иступе били кажњавани од свих наших наставника по једним или два дана затвора и издржавали смо ову казну остајући сами у учионици по изласку осталих у подне све до њихова доласка на часове по подне. Често смо при том били и закључавани, па и одвајани у засебну малу собицу, по угледу на затворе полицијских власти, и по правилу остајали и — без ручка. Они, који су имали да издрже ову казну по два или више дана, доносили су још изјутра кришом и што за јело. Иначе су „апсеници“ били махом остављени сами себи. Директор наше школе имао је своју кућу баш уз саму школу и често се у подне навраћао да обиђе ове „апсенике“; на другим пак местима, као што је познато, тај је надзор био много лабавији. Уосталом наш је директор сматрао себе и иначе за главног „дежурног“ наше мале касарне. И појављујући се у дворишту, по ходнику или у учионицама, за време одмора или иначе, нарочито је настојавао да будемо што више приковани за „своја места“ у учионици. Ђачко играње по дворишту

или дуже бављење изван учионице није се тада уопште радо гледало. Ми смо тако добијали нарочити појам и о звонцету за предавање, које смо звали „час“, и код мене је може бити још и на неколико година доцније појам о часу био идентичан с појмом о звонцету из овога доба. А оно је за нас значило трку да пре наставника дођемо до свог места у клупи. У лето је директор, који је иначе био према ученицима врло болећив човек, обилазио обале Мораве, која тече поред вароши, и издавао врло строге усмене и писмене забране купања у реци, — из бојазни да се које дете не утопи или сувише не пода спорту купања на штету свога учења и васпитања. Дабогме да нису изостајале ни казне. И ја се још сећам како сам једном приликом, кад је он ухватио неке непослушнике на купању у реци и казнио их затвором, из солидарности и из страха да он не сазна да сам и ја ту био, добровољно издржао с њима дводневну казну затвора! Директор је ово, извесно, опазио, али се чинио невестит. Уосталом правда захтева да додам да је на школском зиду увек стајала нека његова објава или наредба, писана његовом руком, и садржавала добар део оних начела и упутстава, која су доцније налазила израза и у званично прописиваним правилима о владању ученика и мерама за дисциплину и васпитање. А. В. Филиповић је у том био за оно доба савремен. Иначе он нам је у овом разреду био и наставник за земљопис, рачуницу и немачки језик...

Дабогме да ни сама настава није била без интересантности и ове би успомене биле врло непотпуне, ако не би баш ту страну додирнуле. Без сумње, ко познаје само данашње програме, данашње наставне методе и рад у данашњим средњим школама, могао би можда и поготову, без дубље анализе, све оно што је у овом као и у васпитању постојало у ово доба, означити као непедогошко, архаично и несавремено. У ствари много је тога и било. Али ипак поред свих несавршенстава и недостатака негдашњих школа, које ћемо сад и сами додирнути, не треба превиђати да је и данашње стање увелико само проста и природна еволуција ранијег, па можда још ни само без многог чега, што је више или мање оправдано постојало и у прошлости. Уосталом и сувише је познато да и у данашњици баш у овом погледу има не мало некритичних или бар спорних ствари. — По појединостима, којих се ја и данас сећам на прилику из земљописа — узимам на око најпре баш овај предмет, јер га је предавао директор — без сумње ова настава с обзиром на програм и распоред није имала ни близу ону екстензију коју има данас. Али је питање јесу ли њен положај и обим у нашим данашњим програмима такође баш неспорни, оправдани и сагласни с методама којих се треба држати, као и с циљем самих ових школа? Што се тиче њеног положаја, садржине и метода рада у овој гимназиској реалци треба ми на првом месту забележити да се на пр. њен програм у I разреду и у ово доба односио на оне основне појмове ове науке, који се у главном и данас обрађују на овом ступњу наставе. Додуше, разлика има и то крупних и кардиналних, нарочито у погледу на метод. Ми смо се с овом науком упознавали по једном Драгашевићевом уџбенику државног издања*), који је тада био у општој употреби по свима разредима у којима се ова наука учила. Започињало се основним појмовима из астрономске и физичке географије (земља као звезда, земља као физичко тело) да би се у потоњем разреду прешло на специјалну, дескриптивну географију појединих континената. Узгред буди речено, ми смо, колико се сећам, сада, у овом разреду, после

*) Драгашевић Јов., Географија за средње школе — Београд 1871 80.

ректор нарочито настојавао — и обрнуто; уопште рад с разноименим количинама, па онда и неке друге појединости, — све је то било с пуно механизма, некако шаблонски и само је мали број ђака то лакше савлађивао и показивао повољнији успех. Дobar део ђака није ни пред крај године поуздано знао како се н.пр. при множењу или дељењу са степенима декадне јединице помера десетна тачка и зашто се то ради. А слично је било и с осталим операцијама. Извесно, сам предмет је могао бити и интересантан, али је захтевао и стрпљивост наставника и бистрину ученика. Чини ми се да обојега није било довољно. Само, ко би могао рећи да се овај утисак могао добијати само онда?...

Ни час немачког језика, који је овај наставник такође предавао, није био много различан од математике. Настава се из овог предмета изводила сасвим „по књизи“, по малом уџбенику — једном *Буквару* немачког језика, — који је започињао правилима и примерима за читање и садржавао вежбања из граматике и мали речник; из овога смо ми морали напамет учити сваки дан по десетак до двадесет речи, уписујући их уз то и у нашу ручну „свешчицу за немачки језик“. Из ње би нас после директор „преслишавао“ и давао оцену. Акпенат није био свагда исправан, јер се и сам директор у своме школовању био више посветио учењу француског него немачког језика. Нама је било мило што смо учили туђ језик, који је онда у грађанству наше вароши био особито цењен и са кога се гимназија у њиховим очима и претстављала као већ висока школа. Али је ипак оно просто „задавање лекција“ и релативно мало или никакво увежбавање ђака у овом предмету на самом часу чинило да је успех био код већине слаб. Томе је свакако припомагало што је и наше знање из српског језика било слабо, а метод учења туђих језика био је у неким стереотипним вежбањима и заснивао се на познавању српске граматике...

Српски језик предавао је у ово доба Дим. Довијанић. Овај је предмет, како сам доцније сазнао, био овом наставнику и стручан предмет, али је ипак за нас био нешто посве неразумљиво, без интереса и велика тортуре. Довијанић је био осредњег раста, темперамант и прилично болешљив човек; није много говорио, још мање је много објашњавао и час је протицао без интереса и без успеха. Уџбеник су нам били Даничићеви *Облици српског или хрватског језика**) и наставник је из њих готово просто само задавао поједине тачке из првог дела, у коме је изложена именична и придевска деклинација. Глаголи и остало били су намењени за други разред. Мени је још и данас у памети како смо напамет учили и пред наставником рецитовали тешке Даничићеве реченице с првих страна његовог капиталног дела, где се говорило о именичким основама, о уметнутом *a* у речи *вейар* и другим сличним, о задржавању основног гласа *л* у II п. множине (жетелаца, просилаца) и неким другим особеностима појединих деклинација. Али ми тада то у ствари нисмо разумевали нити смо уопште знали зашто се то учи. Ја сам још у основној школи већ био механички научио мењати именице по падежима, и то у шест падежа; за седми падеж наш стари учитељ није ни знао, па је и мени сад било чудно откудa и шта ће ту седми падеж, који је стајао у нашој књизи. Ипак и то мало знање помагало ми је да при пропитивању добијем чак и одличну оцену из овог предмета. У ствари он је и за мене био потпуно без интереса, неразумљив и — тортуре. За велику већину другова то је било још и горе, и општи успех био је и сувише слаб. Довијанић нам је предавао и мине-

*) Даничић Ђ., Облици српског језика. Београд 1874.

ралогију, у којој дабогме није био баш ни мало стручан, и настава из овог предмета била је још очајнија. За минералогију смо најпре имали Дуслов уџбеник*), али га нисмо много употребљавали. У овој, данас већ архаичној књизи, налазиле су се слике, понеки пут и интересантне, кристалних облика у минерала, и оне су једино у неколико и привлачиле нашу пажњу. Наставник је то ваљда и сам увиђао, па смо стога овај предмет управо и учили само пишући по његовом диктату: он је доносио на час неку немачку Минералогију, из ње преводио опис неких минерала и из тога нас после испитивао. Покаткад, додуше на час су доношени — то су управо радили пре наставничковог уласка „цензори“ — и неки неугледни примерци минерала из познате мале Бопове збирке за основну школу у картонским кутијама тамно-жуте боје и нама су изглед и боја ових кутија готово више остали у памети него изглед и природа оних минерала у њој. Мени се десило да сам у тим кутијама био запазио један примерак вавелита, ређег минерала из групе фосфата (варијетет вивијанита), чије су сјајне иглице и лепа радијална структура и иначе изазивали дивљење. При пропитивању ја сам поновио неколико речи, које смо о том били чули од наставника поред текста у диктату, и то је у њега створило уверење да се ја интересујем минералима и учим минералогију; после тога целе године, нисам ваљда више ни прозиван, — оцена је остала као стална.

У овом реду мисли потребно је нагласити да смо се н.пр. наставом из геометријског цртања већ и знатно више интересовали и из ње имали бољи успех. Под овим предметом разумевали су се у ствари основни појмови из геометрије, а предавао их је Мита Петровић. Он је доцније оставио професорску каријеру и прешавши у финансиску струку постао претседник пореске управе. Као финансијски чиновник израдио је и дело *Финансије и услове обновљене Србије*, које још и данас вреди као документарно дело за извештајан период у историји Србије. Био је то благ, доброћудан човек, сувоњав, повисок и с риђом косом и брадом; он је, ваљда као реалац, научио нешто мало и слободноручног цртања, па нам је и тај предмет предавао. У вароши су га сви познавали под именом „цртач“ и он је, на молбу неких грађана, чак радио и њихове портрете у акварелу, кредом и бојама. Ликови му, додуше нису свагда тачно одговарали оригиналу, али се свет задовољавао и оним, што му је он давао. Дабогме да је то била несавршена, занатска уметност, ако се ова последња реч уопште може на то и применити. Фотографских атељеа онда није било у Чачку и само је повремено, овда онда, долазио један фотограф из Крагујевца и врло елементарним начином радио фотографске снимке имућнијим грађанима. Зато је Петровић и имао прилично клијената, и може бити да се његови портрети чувају и данас у покаквој домаћинској кући из тог времена. Према нама ђацима овај је наставник био врло благ: нико га се није бојао и ред на часу често и није био баш примеран. Па ипак ми смо овог наставника волели, радо се одавали и цртању и краснопису — писали смо калиграфска слова, натписе на фирмама, пословице, загонетке итд. — и постизали извештајан успех. На цртежу многог ђака било је увек у знатној мери и његовог рада: имао је обичај сести у клупу поред ђака и указујући ђаку на његове недостатке сам довршивао ђаков рад. А цртани су не само орнаментски објекти већ и ликови, архитектонски модели итд., — наравно, с прегледа и модела и врло мало из природе. У геометријском цртању пак наши листови су били испуња-

*) Дусл Јос., Минералогија за ниже реалке и гимназије. II попр. изд. Београд 1872. 8°.

вани најпре врстама правих линија, затим врстама углова, троуглова, четвороуглова и извесних многоуглова; упознавање с овим геометријским облицима било је праћено и малим објашњењима која смо ми по његовим диктатима и записивали итд. Први пут овде, и то већ од првих часова, ми смо се упознавали с тушем, који смо мутили у порцеланским чанчићима, — за готов растворен туш нисмо тада ни знали — затим с цирклама и пером за извлачење линија, с угломером итд. и много штошта из те реалне наставе било нам је чак и у доцнијем школовању врло добро дошло, — у толико више, што је то, нажалост, у многих наших другова из других школа било непотпуно и превиђено...

Гимнастику смо имали као споредан предмет и врло неуредно. У почетку нас је и у том по директоровој наредби покатакд вежбао наш цртач, а после смо радили неку врсту војничког вежбања под командом једног наредника из ондашње месне команде, па по који пут и под командом неког млађег официра из истог надлештва. Управо титуларни је наставник и био тај официр, али како тај посао није био за њ много привлачан, — мислим да је он ту дужност морао вршити бесплатно — то је он био одредио за заменика једног наредника. — Настава из хришћанске науке била је чисто мнемоничка: поп Срета је био увек намрштен, зловољан, задавао је поједине лекције из једне библијске историје*), „преслишавао“ нас и оцењивао не баш с много одличних оцена. Како је верска настава била облигатна, — у Србији је православна црква била државна — то смо још празником ишли у цркву, причешћивали се, слушали његово тумачење јеванђеља — а оно је било просто читање српског текста — и радовали се кад би наш катихета због својих парохијских послова — изгубио час. А то није баш било врло ретко. Певање и музику нисмо учили, иако је и то, чини ми се, било у наставном плану.....

Тако смо се ми учили и васпитавали у овом разреду. Па ипак не бих данас могао рећи да су резултати те наставе били сасвим ништавни и да ми нисмо задржали од ње ништа, што нам не би могло служити за даље школовање. Бар то не бих могао рећи за себе и оне боље, талентованије ученике. Интересантно је међутим да се школска 1875/6 година завршила напречац. Ратна труба звонила је на узбуну још од невесињског устанка те јесени, а 20. јуна 1876. Србија је објавила рат Турској. Наши очеви били су позвани још с пролећа те године на вежбање и ја сам свакодневно носио моме оцу ручак и вечеру у логор на Авлаџиници, једном пољу украј вароши, где су се војници народне војске вежбали о свом руху и круху већ и с јесени 1875. У пролеће то се само обновило. Једна изненадна наредба министра просвете у првој половини јуна (7. јуна) учинила је крај предавањима наших наставника и ми смо, на неколико дана уочи објаве рата, морали на брзу руку положити испит из свих предмета и завршити школску годину. Испит је вршен у разредима и по директоровом распореду. Наставници су претседавали један другом; све је вршено у највећој хитњи и било готово за 2—3 дана. 10. јуна школа је била већ распуштена. У току године ми смо били оцењивани свака два месеца и пет таквих двомесечних резултата, аритметички сведених с оценом на испиту, давали су општу оцену за сваког ђака. С више од две слабе оцене разред се морао поновити; једна или две слабе оцене давале су право на полагање испита из односног предмета у почетку нове школске године, а с добрим, односно врло добрим и одличним оценама прелазило се у

*) *Историја* цркве старозаветне и новозаветне, за средње школе. — Београд 1874. 8^о

старији разред. Одлични ђаци добијали су по завршеном испиту, при прокламовању резултата — то се звало класификација — као награда по једну или две књиге као дар министарства просвете. На овим књигама је с потписом директора и пословође стајало да се дају за одлично учење и примерно владање; оне су још биле озваничаване отиском округлог школског печата у црвеном воску. Понеки је ђак добијао уместо књига и шта друго: прибор за цртање, па и малу новчану награду. Ја сам био преведен у II разред добио сам две књиге и био сам врло радостан...

*

Школска 1876/77 година била је врло нередовна. Примирје, а доцније и мир између Србије и Турске, закључени су тек у пролеће 1877. године и ђаци су с највећом муком могли бити искупљени тек у априлу те године. У II разреду, у коме сам сад и ја био, није нас било више од 7—8. Наш директор, који је и за време рата вршио неку чиновничку војну дужност — био је, мислим, начелник војне станице — и у ово доба био већ ослобођен, лично је и с великом муком дозивао ђаке у школу. Рат је био поразан и родитељи су се бринули много више о другим стварима, него о вишем школовању своје деце. Мене је још за време рата у недостатку писмог особља био увео ондашњи претседник чачанске општине, наш доцнији кум, у своју канцеларију за практиканта и ја сам тако био „господин“ све док директор није лично затражио од мога оца да оставим тај ђатински посао и продужим школовање. Мени се међутим већ била почела као и свиђати та тобожња чиновничка служба и једва сам се одлучио да послушам оца и директора и пођем поново у школу. У ствари ја сам за време те неколико-месечне службе научио много што шта, што ми је доцније било од користи и у школи. Још и сад се сећам како ме је један стари хроми општински деловођа, једини, који није био мобилисан, учио шта је деловодни протокол, шта су концепти и преписи, како се шпартају извесни формулари, пишу признанице и т. д., па ми чак давао да пишем и извесне пресуде. Дабогме да сам ја тада научио и сувише много од оног познатог архаичног и некњижевног стила, који и данас влада по нашим канцеларијама, и од кога сам се доцније с муком морао одучавати. За рад у општини имао сам и награду, и кад сам први пут на крају месеца добио из руку самог претседника два златна дуката као своју месечну плату и донео је кући, радост и моја и мојих укућана била је неописива. Неки моји сродници, чија деца нису ишла у гимназију, отворено су се тада вајкали за тај свој нехат, јер су од све школе видели само — плату и у њој гледали циљ школе...

Тако је дакле настава у II разреду била већ од почетка нередовна. Школска је година (1877) започињала онда, кад би у редовним приликама требала већ да је при крају. Министар просвете био је наредио да се најпре држе „повторна предавања“ и зато је прави рад био намењен за јесен, после школског одмора. У неким школама рад је тек тада и почињао. Међутим ми смо, захваљујући енергији нашег директора и угледу, који је уживао у министарству просвете, били почели са школом и раније, у пролеће, мада нам то, као што се после показало, није помогло да као и остали не изгубимо због рата једну целу школску годину. Наставници су нам били готово исти. Српски језик предавао нам је Марко Симоновић; он је сад предавао и ботанику. Из првог предмета нисмо у истини могли ништа научити, јер се настава сводила на задавање лекција из Даничићевих *Облика* и била без објашњења, нелитерарна, нестручна. А из ботанике се сећам само толико да смо

по наставникову диктату, односно — као што сам то доцније видео — по *Бошаници* К. Црногорца уписивали у наше свешчице од по 2—3 табака хартије за писање нешто о морфологији биља, при чему су помињане „кљетице“ (ћелице!), говорено нешто о „васкуларним каналима“ и указивано на — корист од ботанике! У ово доба није, чини ми се, још била штампана ни *Пецићева Бошаника**) за ниже разреде; то је иначе била прва илустрована природњачка књига те врсте у нас уопште и по томе од велике привлачности за младе духове. Али она је дошла доцније. Ми смо међутим били без штампаног уџбеника, па и без оне Црногорчеве**) или једне *Дуслове***)* књиге, за које ми се чини да су тада једино и постојале као уџбеници за ову науку у средњој школи. Ђаци су покоји пут доносили на час понеки цвет или биљку и показивали их наставнику, али он сам то није чинио; не знам да нам је на њима шта показивао нити да смо ми уопште шта очигледно из овог предмета радили. Мислим да нисмо уопште биљке систематски ни упознавали. Интересантно је како смо ми били из овог предмета и испитивани. У разреду нас је било свега осам и наставник би готово сваког часа прозивао сву осморицу да један по један код њега, испред табле, напамет изговори онај диктат без икаквог другог испитивања или објашњења! И ми смо се тако с јесени те године (1877) сваког боговетног часа овог предмета редом „преслишавали“ из исте ствари, не разумевајући ни смисао диктованих реченица — оне су, извесно, биле пуне погрешака и нејасности — ни смисао ботанике уопште...

Међутим ни ова протегнута школска година није се могла свршити на миру. Руско-турски рат, започет још у мају те године (1877) повукао је и Србију и ми смо морали већ у новембру прекидати рад, да би га наставили тек с пролећа, у марту 1878. и после закључења мира у Сан-Стефану. Познато је колико је узбуђење владало тада у земљи због рата и овог уговора о миру па све до почетка и свршетка Берлинског Конгреса, те је и наша школа, иако већ од априла па до краја јуна у редовним приликама, била не мало под утицајем тих расположења и догађаја. Директор, који је предавао и у тој години географију, доносио је у школу ондашње званичне новине и из њих нам диктовао по неколико дана текст уговора о миру у Сан-Стефану, показујући на једној карти Балканског Полуострва — јединој те врсте у школи — нове, додељене границе Србије, које смо ми морали учити и пред њим понављати. А богме није било лако памтити масу нових имена речница, села и планинских врхова, који су се у том диктату налазили и према првобитном уговору раздвајали границу Србије од Турске и Сан-стефанске Бугарске. Исто је рађено доцније и с границама, које нам је доделио Берлински Конгрес. Уосталом настава из географије и завршавала се у овом разреду; по програму ту је била политичка географија свих континената, а нарочито Европе. Проучавање овог последњег дела света било је с некритичних података о појединим земљама у нашем уџбенику и последица два велика рата, француско-немачког и руско-турског, тако несавршено, да смо ми тек доцније у свом школовању могли стећи тачније појимање граница и политичких прилика н.пр. Немачке, Русије, Аустроугарске итд. Свакако, ова је настава, исто као и математика и геометриско цртање, имала ипак пуно интереса за нас и чинила велики утисак. Посебице пак из аритметике смо у овом

*) *Пецић Ј.*, Ботаника или наука о биљу. По А. Покорном, Београд 1882 8°.

**) *К. Црногорац*, Ботаника. Београд 1871.

***) *Дусл Јос.*, Ботаника за ниже гимназије. Београд 1872.

разреду учили прсте разломке и неке друге ствари, везане за то, а остали су предмети били махом продужење онога, што је било започето у I разреду. С јесени 1878. били смо већ ученици III разреда и редовно школовање ишло је од тада својим током.....

Међутим наш улазак у III разред ипак није био без тешкоћа. До те године чачанска гимназиска реалка имала је само два разреда. Грађанима и нашим родитељима, измученим у два дотадања рата, као и самом директору, било је много стало до тога да њихова школа буде и виша него дотле. И они су одмах по закључењу мира и отпочињању редовног рада предузели кораке код владе, да се отвори и трећи разред. Писате су претставке од општинског суда, ишле су депутације, директор је слао повољне извештаје, па су чак и поједини грађани у своје име молили министра просвете да се још те године тај разред отвори. Таку сам једну молбу по диктату мога оца и у његово име и сам писао; у њој се као нарочити разлог помињало оскудно материјално стање многих грађана, чија би деца продужила школовање у III разреду, али им то неће бити могућно, ако се тај разред не отвори. То су, мислим, радили и неки други. Сви су они хтели тиме да гану министра, а подстицај за све те молбе није био далеко од самог директора. У Чачку је у то доба био претседник општине Ник. Радовановић, угледан трговац, и већ одавно народни посланик; уживао је владино поверење и тим се користио да овом покрету обезбеди успех. Уз њега су онда ту акцију подржавали и на њој радили неколики угледни грађани, а нарочито неколики чиновници, који су имали деце за школовање. И успех је дошао. С овим пак успехом чачанска гимназиска реалка, која је сад већ добили име *ниже гимназије*, постигла је и још један други: у њено наставно особље улазили су поступно нови наставници с јачом спремом и врло леним квалификацијама тако да се то већ одмах, и у овој години, осетило нарочито у нивоу наставе. Интересантна је још једна новина од те године у овој школи. То је улазак првих ученица у њу. Било их је неколико и школа је тако постала мешовита гимназија. —

Сама школа била је сад већ као препорођена. То се осетило нарочито свршетком школске 1878/9. године, кад је овде отворен и IV. разред. Отварање овог последњег разреда дошло је исто као и отварање претходног на молбу општине и појединих грађана, па и на основу претставке наставничке колегије. Ђаци су стали осећати још од III. разреда снажан утицај нарочито новог наставника српског језика, пок. Андре Николића, и његов долазак у ову школу био је за њу заиста догађај: ми смо тек од његове појаве у новој колегији осетили сав смисао и наставе из српског језика и саме наше школе. Уз њега су после пристајали и други. А. Николић, који је доцније у политичком животу Србије као министар просвете, као народни посланик, претседник Нар. Скупштине и т. д. био врло значајна личност и с великом улогом, био је у ово време млађи човек, увек пажљиво одевен, финог понашања, довољно благ, довољно озбиљан, и врх свега не наш цензор оцена већ наш старији друг и учитељ! Он је у Чачак дошао „по службеној потреби“ како је то било речено у службеним актима, али у ствари, како се то доцније сазнало, много више зато, што није пристајао да се као млад човек ороди с неком утицајном кућом у престоници. Политички живот и у престоници и у унутрашњости добијао је већ у ово доба знаке извесне нервозе, која је кроз годину и нешто доцније и довела до пада бирократско-полицијског режима једне тадање политичке странке, која је била на управи земље и заменила га другим

замењивати *Касију Царицу* и *Љубомира у Елисиуму*, које смо дотад крадимице од наставника доносили у школу, читали их и кроз њих упознавали свет, историју и књижевност. А интересантно је да нам је раније литература и формално забрањивана, ваљда и за то, што смо по нешто од ње почешће и кришом читали и на часу! Нас је фрапирало нарочито то, што је овај наставник владао необичном фразеологијом, улазио у ствар без муке, није тражио помоћи у уџбенику, није долазио неспреман на час и није нам готово ни бележио оцене, није бар пред нама, на часу, већ само настојавао да присвојимо оно, што је била тема његовог предавања. Домаће и школске задатке нам је редовно прегледао, с нама их дискутовао и први нас ангажовао да кроз њих огледамо чак и своју књижевну способност! У IV. разреду учили смо код овог наставника синтаксу*), тражили у литератури примере за потврду појединих правила и обавезно то уносили у своје „свеске за примере“, анализовали народне песме, на примерима упознавали логику и разлику њену од граматике и уопште стицали ваљано граматичко и синтактичко знање, које се само и може стећи са спремним и одушевљеним наставником. А Николић је заиста био такав, иако му је можда био недостатак, што је по који пут и у нижим разредима претварао гимназиски час у факултетско предавање. Тек ми од тога нисмо имали штете. Како се по наставном плану***) морао у овом разреду учити и стари словенски језик, то смо ми код овог наставника приличан број часова били посветили практичном учењу и овог предмета. Мени је то доцније, у VI. разреду, било од велике користи. —

Овај наставник био је у III разреду, па донекле и у IV, и наш наставник за немачки језик. Он је и овај предмет предавао с пуно вештине и одушевљења. Још како је то морало бити тешко и мучно с обзиром на нашу дотадању слабу спрему! Ми смо тек сад, у III разреду, упознали онај шематизам у промени члана и именичкој деклинацији, научили промену придева, бројева, заменица и глагола и превodeћи Мајзнерову *Немачку чиишанку*, први пут почели самостално стварати немачке реченице, тачно преводити, учити песмице, приче ит.д. Све је било практично и очигледно. И сад се, на пр., сећам да ми нисмо пре овог доба били поуздано научили ни промену члана и најобичнијих именица и овај наставник је морао томе посветити свој први редован час. Он је лепо исписао члан једног рода у свима падежима, показао нам неколико примера у тексту и позвао нас да самн пронађемо друге примере. Чим је то поновљено са свима ученицима и то исто урађено и с осталим члановима, сви су ђаци после кратког вежбања знали бар члан мењати. Исто је урађено и с именицама, чије је тражење у тексту и разликовање падежа с позивањем и применом на српске деклинације одмах, ваљда и само за један час, усадило у нас трајно знање о томе. Слагање придева с именицама ит.д. било је после и лака и поуздана операција. А слично су рађене и све друге ствари. Позната *Грамајшика* „по Трауту“,***) чије је име за дуги низ година било фамозно по нашим школама, служила нам је само унеколико и као — помоћна књига. Иначе је све учено из немачког текста и поређено са српском граматиком. И мени се чини да никад ни доцније нисам имао прилике толико осетити од

*) Уџбеник нам је била *Српска Синтакса* од Ст. Новаковића. Београд 1871. год.

**) Наставни план је у то доба, изгледа, био врло несталан: онај од 1873. био је нешто модификован већ 1875, па и овај доцније замењен оним из 1881. Али су и мимо тога могле и саме поједине колегије чинити мање промене, па је тако и рађено.

***) *Немачка грамајшика*. По Трауту (Олендорфова метода). Превео и прерадио *Штев. Д. Поповић*. I део Београд 1873 II д. 1873 III део 1876.

коликог је значаја за наставу из туђег језика, ако је она у рукама наставника, који предаје и матерњи језик, као што је то сад био случај овде. За непуне две године учења овог језика — у IV разреду у половини године због неке промене немачки је језик предузео други наставник — ми смо већ толико били увежбани у граматици и синтакси, па наравно и у речнику, да се ја и данас сећам како сам се о школском одмору, по свршетку IV разреда, на доколици и помажући се речником, усудио превести једној блиској сродници чак и повећи опис неке шиваће машине с упуством за рад, иако је у тексту било мноштво техничких, необично тешких речи и некњижевних конструкција. Извесно, превод није био савршен, али је био знак нашег рада...

И настава из историје, природних и физичких наука била је у овим разредима на извесној висини; бар би се то могло рећи за неке од њих. Српска се историја учила по Крстићевој књизи*) (наставник је био Ђура Стефановић, доцнији полицијски чиновник), а општа историја по књизи Иловајског**) у преводу Дим. Дукића, који је у ово време био премештен у ову школу и овај предмет предавао у IV разреду по свом преводу. Материјал је из опште историје био обиман — стари, средњи и нови век! — али је пробиран — узимане су главније ствари — и подешаван према потребама овог разреда. Од природних и физичких наука учила се у III разреду физика с три часа по *Физици* Дам. Павловића***) и зоологија по *Зоологији* К. Црногорца****). Обоје је предавао Ђ. Стефановић. Настава из физике била је без експеримента, по уџбенику и у потпуно нестручним рукама. Исто је било и са зоологијом, и из ње тешко да је остало у успомени многих од нас шта друго осем оних тобожних имитација тичијих звукова у Црногорчевој књизи, које су нас тада врло занимале, па смо их и доцније, као у шали, међу собом понављали и тиме одржавали успомену и на ову науку. У накнаду за то хемија у IV разреду, која је била у рукама младог суплента Саве Павловића, једног од одличних Панчићевих ђака и одушевљеног ботаничара, била је за нас толико привлачна, да смо одмах готово сви стали код својих кућа понављати простије огледе, довијајући се да од лиманих кашика, разних жица, боца и плутних запушача сами саградимо апарате, бар колико толико налик на оне, које нам је наставник на часу показивао или сам градио од оно мало стаклених цеви и боца школског, и сувише оскудног, кабинета за физику и природне науке. Овде смо ми први пут видели савијање стаклених цеви на шпиритној лампи, њихово пресецање и затопљавање, познали најобичније гасове — кисеоник, водоник, азот, угљенични диоксид ит.д. — писали формуле и хемијске једначине и први пут разумели шта су природне појаве, закони, природа и природне науке. Павловић нам је диктовао хемију по малој *Хемији* од Роскоа у немачком издању, допуњујући ову наставу и неким материјалом из минералогije. И тај је рад био и на висини науке и с пуно интересовања од наше стране. Овај млади човек нас је први и једини стао водити и у екскурзије, па смо ми тако идући с њим скоро сваке недеље по околини, морали скупљати, класификовати и проучавати и минерале. О, колико смо се радовали овим екскурзијама и колико смо због њих били заволели Павловића! У екскурзијама с њим допуњавали смо и своје штуро знање из ботанике и зоологије, које смо онако

*) *Крстић Н. Дг.*, Историја србског народа за гимназије I-II Београд 1863. 64.

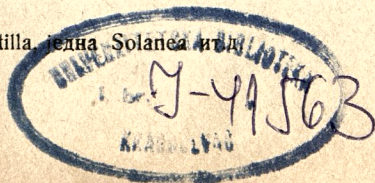
***) *Иловајски Д.*, Историја света. Прев. *Дукић Д.* Београд, 1876.

*****) *Павловић Дам.*, *Физика* за мање гимназијске школе. Београд 1868 8^о

*****) *Црногорац К.*, *Зоологија*. Београд 1871.

непотпуно учили у претходним разредима. С. Павловић је био спреман наставник, стручан природњак и познати наш ботаничар Ј. Панчић забележио је на два-три места свога капиталног дела „Флора Кнежевине Србије“, управо у њеном *Додашћу* (1884), сарадњу овог свог негдашњег ђака на проналажењу извесних биљних врста*) у нашој земљи, па ми се чини да су он и С. Петровић везали његово име баш и за једну такву врсту у научној систематици. Својом блискошћу према нама вршио је он на нас, нарочито при екскурзијама, силан утицај. Његову прерану смрт, годину дана доцније, сви смо ожалили више него можда и најрођенијег свога укућанина. И при сећању на рад његов у овој школи као и на рад А. Николића, па и осталих, мислим да је врло тешко могло бити у којој другој овакој школи у Србији тога доба тако зналачког, тако одушевљеног и тако интензивног рада као у овој нашој нижој гимназији. У допуну слике, морам навести још да смо алгебру учили код једног младог техничара (П. Степића), који је инжињерском позиву претпоставио професуру и нас уводио у ову науку по Мочниковој *Алгебри* с љубављу, али не и с особитом умешношћу. Он нам је предавао и практичну геометрију, која је тада била по наставном плану засебан предмет у IV разреду и ми смо с нешто елементарних справа вршили и на терену неколика практична вежбања од не мале вредности за наше интелектуално образовање. У алгебри су нам практични проблеми из лекције о једначинама задавали доста тешкоће, по свој прилици зато, што нас наставник није био рационално увео у њихов решавање. Интересантно је да нам је у почетку неколико часова из алгебре, ваљда и цео месец дана, за време одсуства овог наставника, држао А. Николић, који се не мало одушевљавао и овим предметом и доиста га предавао зналачки; још и данас се сећам његових сличавања и објашњења смисла позитивних и негативних количина: позитивне су, говорио нам је, примања, оно, што се има, а негативне — дугови; кораци у напред и враћање у назад. И ми смо онда разумели и знаке. А познато је колико тешкоћа почетницима баш и чини појимање ових количина и евентуални рад с њима. Слободноручно цртање било је још непремено вештина, пуна привлачности за нас и предавана од истог наставника, који нас је њој учио и у нижим разредима. Свакако, највише монотоности, па и најмање практичне вредности, било је у оба последња разреда у настави вере. Катихета (свештеник Љ. Поповић), један млађи богослов, који је већ поодавно био заменио оног из првог разреда, задавао нам је лекције из једног катихизиса и „преслишавао“ нас шаблонски, као што се то који пут и данас ради. Сви смо имали одличне и врло добре оцене, али смо мислили на овај предмет само за време часа или кад се то нарочито тражило. Уосталом верске легенде, догме и сав онај преживели баласт, који се саопштава младим духовима на веру и само терети њихову меморију, не могу ни имати друге резултате осем што за неко кратко време задржавају дух у критичком расуђивању, да би после, кад наступи природни скептицизам, довели до што већег разочарања. Први озбиљнији додир с позитивном науком одголити одмах код сваког младића сву моралну штету од заблуда и примитивне философије, коју верска настава у истини једино и претставља. Још је сва срећа била, што је она у ово доба била везана само за ниже разреде. Данас, као што је познато, гимназија стоји у том и много горе.....

*) Једна *Potentilla*, једна *Solanica* итд.

Тако смо ми крајем јуна, по положеном испиту из свих предмета — то је трајало скоро месец дана — завршили наше образовање и васпитање у овој школи. Оно је у главном било само умно образовање и садржавало све главне елементе, предвиђене наставним планом и ондашњим погледима на циљ ових разреда. По васпитању и моралном образовању, које је извођено претежно наставом и понајвише још дотадањом школском традицијом, ми смо с наших четрнаест до петнаест година живота били скромни, чедни ђаци, у којих је истина још било доста неуглађености и провинцијске укочености али не и несамосталности и безбојности у карактеру. Уосталом јаче моралне особине највише се и израђују социјалним саобраћајем, животом и — временом. А то се тек отварало пред нама. Само је физичко васпитање у нашој школи било некако запуштано, можда и потцењивано, а наш развитак у том погледу дуговао је више случају, нашој природи, игри и кретању у слободи него сталном, методском раду саме школе....

*

Од осам мојих другова из IV. разреда чачанске ниже гимназије само смо се нас двојица у другој половини августа 1880. упутили на школовање у V. разред најближе више гимназије. А то је била гимназија у — Крагујевцу. Један или двојица отишли су у богословију и учитељску школу у Београд, један у београдску гимназију, а сви остали се расули на друге стране, па се неки после обрнули и пословним и трговачким каријерама. На одлуку о моме даљем школовању нису били без утицаја и неколики моји дотадашњи наставници, а нарочито директор и А. Николић. Овај последњи је некако одмах по свршетку предавања био премештен у Београд и кад сам ја пошао с оцем у Крагујевац ради уписа у школу, селио се и он у своје ново место. У то доба у Србији није било железнице и од Чачка до Крагујевца путовало се махом кочијашким колима с арњевима. Фијакери су били врло ретки; у њима се возили само владика, министри или виши полицијски чиновници, ређе и покоји богат и врло угледан човек. Ишло се преко Бумбарева Брда и Кнића, а покојипут и преко Гор. Милановца; у Крагујевац се стизало за дан. Андра Николић је ишао пред нама у засебним покривеним колима, која су га имала одвести до Београда. За време свог службовања у Чачку он је живео особито пријатељски с мојим оцем, који је у то доба био спољни кмет у тој вароши и налазио се врло често, можда посведневно, у друштву младих професора и других интелегентнијих чиновника; такве се дружбе виђају, уосталом, и иначе по нашим варошима у унутрашњости. То пријатељство и другарство, које је имало и других лепих последица, донело је сад да је Николић, који ме је ценио као одличног ђака, готово одмах по силаску с кола у Крагујевцу, нашао своје колеге, млађе наставнике, и у разговору с њима претставио ме и топло препоручио. Међу његовим познаницима били су нарочито Пера Ђорђевић и Срета Стојковић. Андра је већ и у то доба био цењен од другова; он се између осталог већ био огледао неким књижевним критикама у Владановој *Ошацибини* и сматран је као стални литерарни критичар у том листу. Тако сам сутрадан већ био ђак крагујевачке гимназије.....

Крагујевачка гимназија била је тада завод с непуних 300 ученика у седам разреда. На челу ове школе био је директор Сима Живковић, крупан човек, који је тада имао преко четрдесет година, познат са своје строгости, не мале окрутности и бирократског држања. Живковић је у грађанству уживао глас правичног и строгог директора и он је то

у истини и био; његова тачност и дисциплина истицани су за дуго и доцније, све до данас. Он је био и политички човек, уживао је повеће вере владе, био је раније њен посланик у Народ. Скупштини и као директор заиста високо држао углед и свој и ове школе. Поред административне дужности он је предавао општу историју, али не сваке године. Школа се налазила у једној старој приземној и дугачкој згради у порти старе цркве, с десне стране Лепенице и отприлике на месту, где су сада модерне грађевине војене фабрике. Због оскудице у простору два највиша разреда, шести и седми, били су у једној још старијој, ниској згради, која је припадала старој цркви и била такође ту, у њеној близини.

У то доба ова је гимназија била једина потпуна гимназија у унутрашњости Србије. Уосталом, у Србији је тада и била само још једна пуна гимназија и једна реалка, и то обе у Београду. Ова овде збирала је, и то нарочито у свој пети разред, знатан број ученика из нижих гимназија у околини: из Ужица, Чачка, Крушевца, Алексинца, Јагодине итд. Тако се већ и сад првих часова у почетку школске 1880-81 године било стекло у V разреду из тих школа више од половине ђака овога разреда. А било нас је ваљда преко четрдесет и учионица је била препуна. Појмљива је ствар да настава с тако великим бројем ђака различне, махом недовољне спреме није могла бити ни лака ни много успешна. Ми смо то и сами стали осећати већ првих часова. Незгодан положај у томе повећавали су и сами наставници, од којих су се неколики, рекло би се, бар у почетку и као намерно трудили да пред нама буду с неким строгим, доста и окрутним држањем, које није деловало баш нимало привлачно. Интересантни су били нарочито неки часови и њих се сећам још и данас, као да су били јуче. Немачки језик, на прилику, предавао нам је пок. Емилијан Берберовић, човек средњих година, подуже, црне, потсечене браде, живих очију, вечито намрштен, у црном закопчаном реденготу и доста болешљив. Он није трпео ђачки шум на часу и кад би се већ исцрпао у опоменама, па и извикивању, почео би претити да ће се с немирним и безобразним ђацима и физички разрачунавати. Берберовић је имао обичај по уласку на час водити из цепа чак и један подужи цепни нож, којим је ваљда резао своју писаљку, али би га потом држао целог часа на столу. Ми, који смо били мањи растом и седели у првој клупи, видећи га тако наљућена и с гестовима, који су указивали на борбеност, били смо увек у страху да претња не пређе и у дело, па да при том не допадне каква улога и оном ножу, те смо седели непомицни на свом месту. Уосталом, шум су највише и правили они велики из последњих клупа и дошљаци из околних гимназија. Већ и први час овог наставника био је хладан и несимпатичан. По свршеној прозивци ђака по заједничком „каталогу“ — формулару са штампаним рубрикама за имена ученика и наставне предмете — који се у осталом одржао у нашим школама и до данас, он је стао питати поједине ђаке о дотадањем учењу, пропитивао појединце, давао да читају из неке књиге, коју је сам био донео, и завршио с наредбом да сви донесемо за наредни час „Muster-aufsätze“. То је била нека збирка чланака немачких писаца, израђена за немачке школе, а која је већ била позната као страшило готово за све ђачке нараштаје ове школе. Он је ову наредбу промрљао некако нечујно и ми смо се тек после часа један од другог могли обавестити шта нам је наређено. Ђаци су били врло неспремни из немачког језика, нарочито они, који су долазили из околних гимназија. И Берберовић је био

врло раздраган, кад је једног од наредних часова, прозвавши и мене, видео да ја читам течно и с коректним нагласком, па чак уз његову малу помоћ одмах и преводим прочитани пасус. Питајући одакле сам и где сам дотле учио, он ми је потом демонстративно забележио у „каталог“ одличну оцену и наредио да унапред будем као неки његов помоћник у слушавању слабих ученика пре часа. Запрепашћење мојих другова било је у истини велико; они махом нису умели честито ни читати немачки, а већ о граматичици и осталом да се и не говори. Ја сам стога одмах стекао у њих велику репутацију, али сам тиме био потстакнут да овај предмет и сам још марљивије учим. Час латинског језика, који је после тога дошао, био је прилика да се још једном увиди одјек повољног расположења нашег наставника немачког језика према мени. Латински језик смо започињали у овом разреду; предавао нам га је Мата Млинар, који је као Далматинац и негдашњи семинариста католичке богословије, сем талијанског познавао добро и латински. Чим је ушао на час, одмах је и не гледајући у „каталог“ прозвао мене да измењам неке латинске именице прве или друге деклинације и потом, ваљда задовољан мојим одговорима, неком латинском реченицом уз подигнут глас и некако као заповеднички напоменуо свима да ако је људима потребно знати неки туђ језик, онда то може бити најпре — латински! Наравно, то нам је одмах превео и на српски, додајући своје познато: је ли?, којим је и питао и одговарао. Доцније је он редовно зачињавао час каквим латинским стихом, сентенцом итд., пун неког поноса а уједно и уверења да ће то на нас и мериторно деловати. Ми смо латински учили у почетку без икакве штампане граматике, већ само пишући наставке деклинација према наставникову казивању и белешкама на табли. За читање смо употребљавали *Латинску читанку* од Оберкнежевића, која је била у употреби и у Н. Саду и Карловцима. Мислим да смо ради истог имали и неку Лекићеву књигу, али смо у другој половини године набавили Туроманову *Латинску граматику***); синтакса овог аутора била нам је после у старијим разредима већ обавезан уџбеник за овај предмет. Изгледа да се М. Млинару није много свиђала ова Туроманова књига и он је њу почешће пред нама као и критиковао, налазио у њој „грешке“, недостатке, ишчуђао се неким појединостима и као приказивао своје веће познавање предмета него што га је имао аутор. Али је уџбеник био званично препоручен и — морао се употребљавати. Мата Млинар је пак најмање био склон каквој опозицији према званичним наредбама. Уосталом он је нама предавао латински с пуно одушевљења за предмет. Обично је изводио на табу било мене било једну нашу другарицу, Софију Ђорђевићеву, да пишемо речи, реченице, наставке променљивих речи и т. д., које је он као предавање диктовао. Ова је ученица тада била прва и једина девојчица у вишој гимназији у Србији, седела је с краја у првој клупи, била одлична, врло скромна и односила се према свима нама врло озбиљно, другарски и сестрински. Сви смо је поштовали, лепо се према њој односили и за све време нашег гимназијског школовања никад нико од другова није учинио према њој ма и најмању непристојност или некоректност. Проблем коедукације, на који скептички гледају и многи педагози и многи политичари, могао би зацело у овим односима у нашем случају наћи сасвим позитивно решење. Она је седела до мене и

*) *Оберкнежевић Ф.*, Латинска читанка за I и II гимн. разред. Н. Сада. 1874. 8^о

***) *Др. Јов. Туроман*, Латинска граматица за гимназије I Н. Сада. 1870-2. 8^о. II изд. Београд 1880.

насмеје, владао је без сумње, француским језиком добро, али је његова настава била некако несређена, истина везана за књигу али без особитих интерпретација и продубљивања. Граматику смо учили учећи правила; задане чланке смо преводили без велике анализе, неке чланке смо учили и напамет и на часу били преслишавани из тога и из наших свешчица за уписивање речи. Све је ишло традиционално и некако без живости. Наставник је рђаво изговарао српске речи и мада је увек на час долазио чак и с исписаним речником српских речи, потребних му за односно предавање, — он је овај предмет предавао овде већ неколико година, — ипак су се ђаци увек смејали његову српском језику, правили му шум и неред на часу, изостајали и — показивали слаб успех. А он се не мало љутио на то. Обично, и кад би имао пред собом ђака, који није знао лекцију, само би га погледао као с презрењем и одмахнувши руком на особити начин, уз оргиналан гест, добацио своју уобичајену реченицу: „Але бо, богами, ти ниси за француски; ти да чуваш.....И епитет, који је узречицу завршавао, није био нимало кавалерски. Покаткад би уз то дошао још и какав француски стих, афоризам ит.д., што је чинило озбиљнији утисак само на боље ђаке. Неколико пута био је принуђен да ради успостављања реда позива у помоћ и директора, и једном таком приликом, кад су неки враголани котрљали на часу ногама испод клупе школску тестију и тиме правили урнебес, директор је, ушавши у разред, успоставио ред тиме, што је сместа казнио двојицу отпуштањем из школе. Показана су им врата и — продужен рад. Па ипак поједини су ђаци успевали да сталним радом и марљивошћу дођу и у овом предмету до повољног успеха, и ја сам и сам, на прилику баш на основу ове спреме, могао на испиту зрелости показати и из овога предмета одличан успех. А тај сам језик полагао добровољно и напоре до уз немачки. Уосталом, Остоја је у последње време због матуре овај предмет и предавао само до VII. разреда, па је тако било и у ово доба. У VII. разреду предузео је француски Е. Берберовић, који је тако имао у својој компетенцији оба жива језика. Берберовић је баш тада израђивао своју *Грамаишу* француског језика с примерима, па му је било добро дошло да њену употребљивост и испита на нама, у овом разреду. На жалост, ја се не сећам да смо ми тада ни код њега, сем чланака у нашој читанци, читали и какву другу литературу на овом језику. То као да није било много у пракси. Свакако, знам само толико, да смо пак по свршеном испиту зрелости могли понеки од нас с речником у руци самостално и доста добро читати и потежа научна па и друга дела на том језику. А сличног је било и код ученика из познијих генерација.....

Језичку и литерарну наставу допуњавала је још и настава из српског, а у VI. р. још и из старог словенског језика. Управо ово јој је требало бити и као круна и као основа. Из српског се језика учила у V. разреду теорија литерарних облика под именом: теорија прозе и поезије, и тај нам је предмет предавао стари професор Атан. Поповић. Њега су сви знали као — „господин-Тасу“. Био је то старији, корпулентнији господин, тих, доброћудан, нешто слабијих, готово увек црвених очију, слабог гласа и говорио је увек одмерено; на часу је седео за катедром с „каталогом“ испред себе и писаљком у руци, држећи уз то пред собом и уџбеник, по коме је предавао. Његова је настава била такође без живости: читани су поједини одељци из књиге Влад. Вујића о овом предмету*) — читао је или сам наставник или и какав ђак — па је

*) В. Вујић, *Теорија прозе*. Београд. 1865. 8^о.

наставник коментарисао, наређивао шта да се прецрта, поправи или изостави, задавао шта ће се учити и — махом после при „преслишавању“ давао врло добре и одличне оцене. Теорију поезије учили смо из Малетићеве књиге,^{*)} и извесни примери поетских фигура, пасуса из Милутиновићеве Србијанке, прозне метафоре и друго из нашег уџбеника потсећали су нас и доцније, после овог времена, на доба, кад смо мислили да је „стихотворство“ већ одмах и поезија. Један од другова, прибирајући ревносно стихове из уџбеника у нарочиту збирчицу, чак је и сам имитовао оне у десетерцу и александринцу и другови су га сматрали као „песника“ и подражаваоца класичнога стиха. Дабоме да је то све било далеко од некога дара за поезију и он се доцније у животу није више тим ни бавио.....

Интересантно је, међутим, било још и то, да је наш наставник, по угледу на правопис Ст. Бошковића у његовој *Историји*, а ваљда и на друге, стално писао *і* место *ј*, и ако је *ј* тада већ било у општој и званичној употреби. Изгледа да је он у том подражавао и свога пријатеља и директора, С. Живковића, који је то исто чинио. Срећом, ми се за тим примером нисмо поводили, а ни наставник није нам то много замерао нити на том инсистирао. — Настава из српског језика у старијим разредима била је већ нешто сасвим друго. Историја књижевности започинјала се у VI. разреду и обухватала је овде стару и дубровачку књижевност; нова се учила у VII. Наставник за овај предмет био је Пера Ђорђевић, који је био и библиотекар крагујевачке Народне библиотеке. Ова је пак библиотека била уједно и школска и стога и стајала под надзором директора и наставничког савета. Методи и рад овог наставника, као и његов утицај на школску омладину, не треба да остану овде забележени; значај тога чак и прелази круг просте хроничарске дужности...

Ђорђевић је био млађи човек, с црном, потшишаном брадом, сухоњав и нежно здравља; због кратковидости носио је наочаре већ од младости. До на неколике године пре овог доба и сам је био ђак Даничића и Ст. Новаковића на Вел. Школи у Београду, а већ у ово доба свакако је био један од највиђенијих наставника наше школе, па по свој прилици и осталих у Србији овога времена. Уосталом, он је био врло виђен човек и у грађанству, у вароши, где је поред неколико својих политичких другова имао знатну политичку репутацију још од заједничког им учешћа у борби за извесну општинску управу. Та је борба била позната под именом крагујевачког „Црвеног барјачета.“ Коло ових, махом млађих људи, у коме су били још два-три гимназијска наставника, неколико учитеља, адвоката, судија, свештеника ит.д., било је тада као неки политички стожер за околину и увелико давало тон целом новом политичком покрету, који се већ тада оцртавао као будућа моћна политичка партија. Њихове су идеје биле махом идеје Светозара Марковића, преобразене од 1880 у начела и акцију потоње радикалне странке, која је овде најпре и била организована. Ђорђевић, који је већ сарађивао на неким локалним листовима, слао је у ово доба важне нарочито књижевне прилоге и своје партијском листу у Београду и тако био запажен и ван зидова своје вароши. Уосталом, његов положај библиотекара у Народној библиотеци доводио га је особито у додир с омладином, школском и ваншколском, и он је тако стао врло благотворно и утицати на развој књижевног и естетског укуса свих оних, који су позајимали књиге из ове библиотеке или уопште долазили у његову

^{*)} Ђ. Малетић, Теорија поезије. Беогр. 1869. 8°.

близину. А његово право поље рада ту је и било. Ту је он био недостижан и драгоцен нарочито за школску омладину. Као наставник српског језика, а посебице историје књижевоости, он је ђацима одређивао шта ће читати, позивао их да долазе у библиотеку, храбрио, учио их овде као у каквом универзитетском семинару, водио с њима разноврсне књижевне дискусије и био нарочито према старијим и бољим ђацима толико друг колико и учитељ. И ми смо сви јурили у библиотеку. Читало се све, на шта се наилазило, осем можда вулгарних или тривијалних романа и литературе без вредности. А тога баш није ни било много у то доба. Бар не толико колико данас. Интересантно је да смо се овде, већ у VI. разреду, а и доцније, машали чак и за списе Хекела, Дарвина, Дрепера, Ц. Ст. Мила и др., читали их у преводима. говорили о њима, па дискутовали, иако можда не с пуним разумевањем. А лепа књижевност, нарочито она, која је улазила у оквир наших студија у школи, чинила је обилгатну лектуру и била предмет још и много чешћих дискусија како с наставником тако и између нас самих. По њеном познавању били смо чак и оцењивани.

Ђорђевићева предавања из историје литературе била су врло занимљива и опсежна. Ђаци су се служили неким његовим рукописним белешкама, које су садржавале систематску историју наше књижевности; овај је манускрипт допуњаван белешкама, које смо хватали на часу (први пут смо овде у том вежбани) и та су предавања доцније тражили и читали чак и многи кандидати за професорски испит. Толико је то била озбиљна ствар! Дабогме, да је Ђорђевић са свега тога убрзо постао ауторитет не само за нас већ и за друге па и у књижевности. У осталом он је био и добар предавач, говорио је као спреман професор, с доста фраза, с убедљивошћу, али ипак не много патетички и као с трибине. На час је доносио увек доста књига, читао поједине писце, анализирао их, давао нама да их читамо и пажњу целог разреда везивао с необичном лакоћом. Ми смо тако н. пр. после предавања о Доситију морали и сами читати Кујунџићеву расправу у Гласнику Срп. Ученог Друштва, па онда још и неколико других реферата, као да нам није била довољна већ и сама Ђорђевићева анализа. Исто је било и кад је предавано о Вуку, Мушицком, народним умотворинама и т.д., при чему смо већ знали и за *Rad* часопис Југословенске академије, за *Гласник* Ученог друштва, за *Отаџбину* и за готово све наше ондашње књижевне, па чак и политичке листове, у којима је било и — књижевности. У VI. разреду код овог смо наставника готово целог првог полугођа учили и стари словенски језик (понављање из IV. р.), и читали старе српске писце с анализом; то је била практична примена граматике тога језика, која није за нас претстављала никакву већу тешкоћу. Ђорђевић је био претежно филолог. Он је стога обраћао особиту пажњу и на наш језик и у том је био велики пуританац. Доцније је он био не мали ауторитет на том пољу уопште, и књижевни језик многих наших писаца држи и данас главну линију нашега језика као језик, израђиван под утицајем и овога човека. У овом погледу Ђорђевићев утицај на нас изражавао се нарочито при изради домаћих и школских задатака. Ми смо ове задатке радили у знатном броју, па извесно и преко оног, који је био прописан законом и министарским наредбама. У VII. разреду ти су задаци, као вежбање за испит зрелости, биле читаве литерарне студије, које су покојипут далеко премашале обичне ђачке радове. Од мојих другова у том се нарочито истицао доцнији професор и књижевник Андра Гавриловић, а једну моју, готово стручну филолошку расправу о облицима неких именица показивао је наставник

целој колегији и чак наменио био за штампање у школском извештају; при њеној изради послужио сам се био не само његовим упутима већ и извесним делима Миклошића, Даничића, па наводио и један спис Max Müller-a! Слично је било и са студијом о Сарајлијиној Србијанци а и другим. Иначе коментари каквих стихова, афоризама, пословица и т.д., који се обично дају ученицима за ове задатке, били су за нас обичне теме, рађене почешће и на часу, а још више код куће. Нажалост, ја и поред тога, чини ми се, нисам дао на испиту зрелости баш тако сјајан и духовит писмени задатак, иако је он иначе био одличан па тако и оцењен; пишући реферат о Вукову значају за новију књижевност, — то је била тема, — изгледа да сам био упао у сувишу опширност*).

Природне науке и математика имале су сасвим друкчије заступнике. Математика је била у вишим разредима готово стално у рукама такође добро познатог професора Радов. Пејића, и обрађивана зналачки, мада је ова настава била увек много мање привлачна за ђаке од претходне. Пејић је у ово доба већ био старији наставник, рутиниран у своме предмету, за који је он у доцнијим годинама израдио и један уџбеник. Он је био човек средњег раста, махом не много пажљив у оделу и врло је често, тужећи се на свој реуматизам, држао и на часу на глави неку своју собву капу, па чак и крзнену шубару. Са шубаром је иначе ишао и по вароши, па чак и лети. Радо је играо шаха и сте забаве био такође познат. Пејић је био строг наставник, по срцу истина добар, али готово увек с озбиљним, нешто и намрштеним лицем; насмејао би се изузетно, ретко, и само на какву ђачку или своју неспретност. Алгебра се код њега почињала у V. разреду сасвим из почетка, као да се пре тога није учила. А ђаци, нарочито они са стране, придошлице из других школа, махом и нису доносили из овог предмета никакву дубљу спрему. Он је радио брзо и још у V. разреду прелазио четири основне алгебарске радње, па и степеновање и кореновање. У VI. разреду обрађивани су логаритми, допуњавано кореновање и рађене једначине. У VII. разреду била су прогресије, биномни образац и наука о комбинацијама (с варијацијама и пермутацијама). Геометрија је такође почињала од основних ствари и то планиметријом; у VI. разреду била је тригонометрија, а у VII. стереометрија и нешто из аналитичке геометрије: тачка, права, криве и т.д. Пејић није волео Мочникове уџбенике, који су тада били званично препоручени. И како је његов уџбеник — компилација једне немачке Алгебре —, тек доцније штампан, то смо ми бележили у своје „свеске“ оно, што је он на табли писао. Он нам је при том редовно и диктовао шта ћемо записати, и наше су „свеске“ већ тада биле у ствари његов доцнији уџбеник. Метод рада био је претежно аналитички и дедуктиван: постављало се правило или принцип, па после доказивало и дискутовало. Разуме се да ми стога и нисмо свакад лако разумевали од куда се дошло до неког обрасца или закона, али смо их ипак учили. Бојали смо се наставникове грдње — а он је у томе био издашан — и слабе оцене, којих је код њега увек било и сувише; готово половина ученика их је имала у резултату. Школски

*) Истина за љубав морам овде напоменути да и поред свих сјајних особина, које је Ђорђевић имао, он ипак није уживао симпатије свих ђака. Нарочито га нису волели слабији или мало раскалашнији ученици, и они су то покоји пут и пред њим испољавали. То је све међутим долазило само с отвореног држања Ђорђевићевог према таквим ученицима и његове предилекције према оним бољим. Донекле, томе је било узрока и у социјалном саобраћају овога човека, који је онда био млад и по свом положају можда на путу амбицијама млађих људи, па чак и ђака. Ипак све је то било ефемерно, без значаја и без већег трага у доцнијем животу и саобраћају.

задаци рађени су, у колико је било прописано; сам наставник није волео да седи нем на часу, а да ђаци у тишини раде. У накнаду за то задавано је сваког дана обиље домаћих задатака и они су махом после и служили на часу за испитивање ученика. Настава је тако била не мало укалупљена и ђаци с већим смислом за шематичко мишљење постизали су и већи успех. Понеки од нас и волео је математику — ова је наука увек привлачна за младе духове, кад се они у њу лепо упуте, — али право да кажем, за нашег наставника није било баш много симпатија ни код најбољих. Готово исти је случај био и с наставником физике. Професор Аца Новаковић, који је овај предмет предавао у V. и VI. разреду, сматран је за стручњака из овог предмета, иако су га, како смо доцније сазнавали, његове факултетске студије упућивале другој науци. Он је био омален човек, кратковид, живих очију, стално с наочарима и на супрот Пејићу увек врло коректно одевен. Имао је танак, нешто пискав глас и говорио јасно, мада са некако стегнутим зубима. Уџбеник нам је била *Физика* од Ганоа у преводу Св. Видаковића*) и његово предавање било је његово преслишавање, које је он сам чинио пред нама, држећи се строго уџбеника, да би после то исто тражио и од нас. Ђаци обично нису били навикнути на пажљиво читање текста у овој књизи, а још мање на местимична објашњења појединости из оних описа апарата или појединих појава, и немало су се чудили, па и љутили, кад би их овај наставник после при пропитивању, заустављао, тражио баш те детаље, па често пута и текстуално репродуковање из књиге, и — давао слабе оцене; они су тврдо веровали да он ужива у давању слабих оцена и да свим својим понашањем као да хоће да их увери о својој духовној супрематији и специјалној спреми из физике. А његово понашање умногоме је и правдало такво њихово уверење. Настава је била и експериментална, мада не и сувише. Уосталом, Новаковић није баш много често могао ни водити ђаке у физички кабинет нити се због своје кратковидости много одушевљавати експерименталним радом. У накнаду за то он је обилно цртао шематичке цртеже. Најпотребнији, махом најобичнији експерименти из свих делова физике извођени су у учионици, што дабогме због краткоће часа и других прилика тек у неколико може заменити рад у лабораторијама или специјалним аудиторијама за физику и хемију или природне науке. Нажалост, као што је познато, тога немају многе наше школе ни данас и у томе готово све оне стоје и данас исто онако као и онда. Новаковић је у понечему и допуњавао у овим својим предавањима Ганоа, и тако смо на пример законе кретања и слободног падања изводили графички и математичком методом, друкчијом од оне у Ганоа; при том смо ове последње демонстрували и на Атвудовој машини, која му је при експерименту задала доста труда. По наставном плану тога доба уз физику се у VI. разреду имале прећи и неколике важније тачке из хемије, па је, мислим, наш наставник нешто од тога и радио с неким генерацијама, али с нама није. Из метеорологије су обрађиване само неколике ствари, и то у V. разреду уз одељак о топлоти и по оном што има у Ганоа. Физика се полагала и на испиту зрелости и питања и одговори на нашем испиту, мислим, могли су дати лепу слику министарском изасланику, који је и сам био професор тога предмета на ондашњој Великој Школи. На испиту зрелости полагане су и природне науке, за које је већ у ово доба био званично уведен назив „јестаственица“. Ова је пак настава у нашој школи, извесно, прилично заостајала. Тако морам судити

*) А. Ганоа, Експериментална Физика. Прев. Св. Видаковић. Беогр. 1875.

већ и по томе, што се данас једва и сећам њених појединости; толико је мало остало трага од ње у свести! Сам наставник, професор Жика Јанићијевић, који је сем Панчићевих предавања слушао, мислим, и предавања на некој иностраној Вишој пољопривредној или шумарској школи, био је у ствари природњак и ту групу предмета у овој школи и заступао. Он је био крупан, врло благ и озбиљан човек; с његове благодсти ђаци су га волели, и мислим да је била врло ретка прилика да се он на њих наљути или што потужи. Међутим његови су часови били некако врло мало интензивни, јако монотони и са slabим интересовањем од стране ђака, мада су их иначе они радо дочекивали: ретко је који имао слабу оцену.

По наставном плану од 1881., који се већ био почео на нас примењивати, ми смо код овог наставника учили и у VI. и у VII. разреду биологију, а у овом последњем разреду као засебан предмет још и антропологију с диететиком и хигијеном. Часови ових наука су и онда били редуцирани на минимум (3 и 2), те је то знатно сужавало обим иначе тако значајне наставе, па иако су гимназије у нас биле и тада реалног правца; уз то је, дабогме, још већа сметња било то, што за ову науку у овим разредима није било ни штампаног уџбеника. Ми смо стога овај предмет, махом писали на часу по наставникову диктату, и само смо се, мислим, у VII. разреду могли помоћи једном штампаном књигом о човечијем телу, — колико да уштедимо досадно и тешко писање по диктату. Лако је дакле погодити каква је то била настава. Без сумње, права биолошка настава, другим речма. елементи чисте биологије, обрађивана као засебан предмет на овом ступњу наставе и према оном материјалу, који се налази у извесним бољим уџбеницима, врло би била добродошла и данас, јер је познато да овом предмету у нас и данас треба реформе. Уосталом, ми смо се с њим, чини ми се, највише и упознавали по једном уџбенику Милн — Едвардса, из кога нам је наставник преводио и диктовао партије о животињским и биљним ткивима, о анатомији и физиологији главних органа и најпосле неки кратак, ваљда систематски преглед органског света по разредима, редовима и т. д. Може бити да се и утицају овог наставника има приписати што смо се ми, као што сам већ помињао, још у овом времену обртали лектури природњачких списа, до којих смо могли доћи у библиотеци. Он је, извесно, био одушевљен дарвиниста, али смо ми ипак велике природне законе: борбу за живот, наслеђивање особина, природну и вештачку селекцију, прилагођавање, утицај спољњег света и т. д. сазнавали тек из наше лектире. Иначе у самој школи — мало демонстрација, мало проматрања и мало излета у природу! А то је требало бити најглавније. На испиту зрелости мени је пало у део да изложим основе Линеовог система и кажем нешто о људској храни...

Социолошко образовање имали смо црпсти поглавито из наставе опште историје. У том погледу ни данас се средња школа не разликује од негдашње. Ми смо овај предмет учили опет по уџбенику од Д. Иловајског, допуњујући га у неколико белешкама, хватаним на самом предавању. Наставник нам је био у сва три разреда Станислав Симић, негдашњи студент неке руске богословије и петроградског универзитета. Био је то омален, прилично и пун човек, јако коснат и с доста дугом, неуређеном, готово жутом брадом и брковима; говорио је некако кроз нос и с доста руских и архаичних речи тако, да је изгледало као да не зна њихове српске еквиваленте, те претставља „човека из Русије.“ Због једне такве узречице или знака одобравања: „Ну, да!“ карактеристичног иначе за руски језик, ђаци су му изденули и име и он је тако и био

За наше гимназијско образовање од неког значаја, извесно, била је овде и наша ђачка дружина „Подмладак“, коју смо наследили од старијих другова. Од наставника се овом дружином прилично интересовао поглавито П. Ђорђевић, који је понеки пут навраћао на наше седнице и обраћао пажњу на евентуалне „књижевне радове“ у њој; по који пут долазили су и неки други. У самој дружини махом су се водиле безначајне ђачке дискусије и једва ако су какав превод по кога од оних, који су нешто боље учили туђе језике, или песмице неколицине „песника,“ боље рећи имитатора оних песника, које смо читали, изазивали на дружинским састанцима живље дискусије, критике и т. д. У накнаду за то често су вршене промене у управи, одређивани избори, јављала се вежбања у парламентарном беседништву и сличне ствари, које и данас понајвише карактеришу ове ђачке установе. Ђачких позоришта и сличног чега није тада међу нама било, нити је ко ту идеју међу нас убацивао. Музику код учитеља музике, познатог старог Ј. Вовеса, учила је само неколицина и један од старијих другова, Светолик Марковић, био је доиста виртуоз. Тај смо његов таленат ми остали радо и ревносно експлоатисали, нарочито на другарским састанцима, славама и т. д.

*

Гимназијско се школовање у нас и данас завршава — испитом зрелости. У ђачком свету овај је испит познат под именом матуре. У нас је он уведен законом од 1873., а правила, по којима смо га ми полагали, био је прописао министар просвете, А. Васиљевић, управо на три године пре овог доба (1880). Пре нас неколике генерације већ су и полагале овај испит, а нама је Мата Млинар у својим узгредицама на часу, као претећи, свраћао на њ пажњу још од петог разреда. И ми смо, сем једног нам друга, крајем маја и дошли сви на овај испит, као што се то већ и данас ради.

Матура! Без сумње, у ђачком животу нема ниједног догађаја с толиким значајем и толиким утиском, колико тога има овај испит. Бар у доба, кад смо ми приступали овом испиту, било је тако. Потајно унутрашње задовољство, нада, неки нејасни погледи у будућност, пуно мисли, пуно поноса, пуно полета, али и пуно страха, бојазни, сумње у себе! А сврх свега и сувише предиспитног рада, узбуђења и неизвесности! Па ипак тешко да би велика већина оних, који су овај испит полагали, чак и доцније, у зрелом добу, били у истини и олако против једне установе, која оставља тако необичне утиске; укидање пак с разлогом би можда сви сматрали као омаловажавање, обесвећење једног идеала, који, какав је да је, ђаку треба! Срећом, уосталом, много озбиљних разлога и не говоре противу једне традиције, којој је управо данас пуних сто годнна, од како је према моделу и уредби једног пруског министра просвете (Joh. Schulze-a) заведена у готово свима средње-европским државама. Уосталом, наш испит из овога доба, као и они неколики наших претходника, није био догађај само за нас, као што он вероватно није то само за ђаке ни данас. Сва је наша ва-рош била њиме такође заинтересована и сва знала за њ. Кад ће почети? Ко је пуштен? Ко је у одбору? Ко долази за изасланика? И т. д. и т. д. — питали су се чак и грађани и сви они, који су се поносили једном вишом просветном установом у њиховој средини. Бар тако је онда у истини било. Неколики наши претходници, који су га сјајно полагали па потом отишли у Војену Академију или на неке факултете код нас или на страни, били су, на пр., чак и за дуго после тога у живој успо-

мени не само својих рођака већ и многих других грађанских кругова Крагујевца. Њихов пример нама је и нарочито истицан...

А испит зрелости у то доба и заслуживао је толику пажњу и толики значај. То је у истини био строг и пунозначајан испит. Правила су, истина, ударала гласом и онда, као и данас, на то да се њиме хоће само да прибави „уверење о потребном општем образовању и довољној спреми оних младића, који желе да добију стручно научно образовање у Вел. Школи или Универзитету“, као и да на њему „не треба да буде само простог понављања годишњих испита“. Али је ипак зато већ и сам број група, из којих је испит вршен, осетно већи од данашњег, давао овом испиту карактер фактичке контроле свега ученичког знања, стварне зрелости, па и контроле самог дотадањег наставничког рада. А испит и има за први циљ то двоје. А ми смо заиста на нашем испиту и документовали своју спремину, као што су то правила и предвиђала. Документовали смо је не само помоћу оних неколиких предмета, којима се то готово претежно чини данас — језици и математика — већ и неколиким, чија важност није нимало мања, а којих данас, нажалост, на овом испиту нема! То су били на пр., физика и природне науке. Сврх свега још наш је испит био, извесно и много строжији, много пунији, него што је то случај данас. Нека се суди по овоме. На ондашњем испиту из живих језика ми смо имали превести *без ујидребе речника* не само повеће ставове с тих језика на српски, као што се то обично и чини, већ нимало мање текстове са српског на односни туђ језик! И било нас је, који смо то одлично радили. Мени је допало тада — ја сам пак по властитој жељи полагао оба жива језика: немачки и француски — да тако преведем добар део оне биографије о Вуку Караџићу, штампане ситним слогом у Вуловићевој *Чишанци* за III разред. Слично су имали и други. Данас се то не тражи. Да се пак „општа зрелост“ и „основно, хармонијски спојено знање“ кандидата у истини приказују тек и испитом из тако важних физичких и природних наука, доказ су били сви ранији испити као и опште познати факат, да данас чак и сам јавни живот трпи што тога више — нема! Изгледа, нажалост, као да се превиди да нема, и не може бити, готово ниједне значајније студије без претходног дубљег познавања баш ових наука. И кад се испитом и његовом припремом ма и за тренутак концентрују мисли и на то, онда се тиме у ствари само обнови оно, што би иначе остало негде затурено у свести, несређено, неживотворено и изгубљено. Испит је, извесно бар тај ефекат постизавао...

Наш се испит зрелости завршио лепо. Од тринаест кандидата само је, мислим, један показао недовољан успех. Нас троје добили смо у *свему* одличну сведоџбу, а остали врло добру и добру; међу посве одличним била је и наша школска другарица, Ђорђевићева, и то је била сад прва матуранткиња у Србији тога доба. Значај тога био је по последицама и за њу и за будуће матуранткиње велики. Србија је тада решила један социјално-политички проблем: изједначила мушку и женску децу у правима на школовање, па тим самим и на извесне каријере у државној служби. Сви смо били радосни и младићско одушевљење брзо је бацило у заборав поднесене напоре и ранију неизвесност. Пут у живот био је отворен; нове наде и нови напори оцртавали су се у дугиним бојама. Неки су за њима пошли већ одмах, а већина два месеца доцније, у време, кад универзитет отвара своја врата. Тада су и наши утисци од првих дана матуре добијали нове облике, постајали све блеђи; ранији напори претварали су се све више само у пријатну успомену. И кад су после неког времена, живот и искуство отворили нове перспек-

тиве, затражили нове напоре, на уснама свих нас лебдео је свмо још лепи Корнејев стих: Les beaux jours d'Aranhuez sont passés. За нас су ти „лепи дани“, та незаборавна успомена, били, па су можда и данас — гимназија и њен испит зрелости! Дабогме, да има и разлога присећати их се....

*

Такви су, ето, били прилике и средина, у којима смо се ми школовали у средњој школи пре шест деценија. Без сумње, средња школа није тада била без недостатака, као што можда није ни у нама самим налазила најповољније земљиште да развије сав свој замах и покаже сву снагу основне идеје, која је њоме владала. Ко би писао детаљнију историју средњешколске наставе у Србији, — а тих студија већ и има — морао би и сам уочити као важну карактеристику свих наших ондашњих школа ове врсте, да су оне све, па дакле и ове две, о којима је реч овде, већ и по својој унутарњој организацији, по свом наставном плану и програмима, биле прилично једностране, у извесном смислу чак и специјалне. Сврх свега тешко да су много одговарале и самом основном циљу, који им је законодавац био одредио. Није то долазило само с дефектног, у много случајева некритичног, непедagoшког наставног поступка појединих наставника, чија је и спрема била различита, често и недовољна, нити је то долазило само с неутврђених погледа на обим и природу појединих наставних дисциплина, којима се постављени општи циљ имао постизати. Томе је, извесно, и може бити исто толико био узрок и у самом избору наставних дисциплина, у самом наставном материјалу, којим су тада развијани ученички интелекат и њихова осећајна природа. Интелектуализам, може бити главни и једини облик духовне радљивости тадањих школа, није могао имати пун замах ни сам већ ни с дефектног градива, којим је развијан. Врло значајна философска настава, чак ако се под овим схвате и само основи оне пропедевтике, која је доцније нашла места у гимназијским наставним плановима, није тада постојала ни у таквом облику. Природне науке биле су прилично несређене и без неких важних делова, нарочито оних, који уводе у природну философију; тај је случај био напр. с геологијом, а и другим. Још мање је било елемената извесних социолошких наука, политичке економије, права, која извесно нису на одмет онима, који добијају само опште образовање; њихов значај пак за кретање у животу после средње школе бар је трилики и у толикој мери, у коликој је и других дисциплина специјалног карактера. Тога, додуше, нема у нас још ни данас. Али је свакако и сувише познато да је баш и са тога проблем средње школе свуда данас акутан. Уосталом, он као и макоји други социјални проблем мора и бити акутан, и то још и више, што је и само културно друштво, које ову школу држи, жив организам, непрестано у развоју, у кретању и преображавању. Криза средње школе — и ми смо тој идеји дали израза у неколико махова и на другим местима — мора постојати већ и по самом њеном положају у већини културних земаља: она стоји између основне школе и универзитета! Данас је већ и универзитет у кризи и сваким даном постаје све акутније питање о његовој универзалности, о његову задатку, о његову односу према широким слојевима друштва, па и према извесним перспективама будућности. Док год пак не буде рашчишћено питање о томе да ли у друштву мора бити поред широких маса и малене елите, дотле ни школа, која претходи универзитету и служи и за улаз у живот и за улас у специјални храм науке, не може наћи трајно, ни од кога неоспорено решење.

Гимназија, средња школа из осамдестих година или и пре тога, још је мање могла тако решење наћи. Па ипак могло се бар у оним школама, кроз које смо ми прошли, несумњиво уочити једно, а то је: да су њихови радници, сви без изузетка, били одушевљени пионери једне више културе и то оне, која је негдашњу Србију препорађала и спремала за данашњицу. Тих је радника већ одавно нестало; једва ако су у животу само неколико од њихових многобројних ученика из разних генерација. Па ипак стоји чињеница да су ти радници, пионери баш из оних школа, чија се успомена овде оживљавала, и поред тренутних нерасположења, која ученици могу изазивати у наставника, на првом месту волели школу и њене мале грађане. Да, волели су их обоје и ревносно су преносили на своје ученике оно, што су као најбоље имали у себи! Дабогме да то није могло бити подједнако и без недостатака. Али шта уопште и може бити апсолутно и савршено! Наше успомене морају им бар ту правду одати...

